

ОСЕТЉИВА РАВНОТЕЖА:
О ЦЕНТРУ И МАРГИНИ
У ПОСТКОЛОНИЈАЛНОЈ
КЊИЖЕВНОСТИ

Филозофски Факултет
Универзитет у Новом Саду

Апстракт: Иако центар и маргина никад нису били сасвим непропусне категорије, од средине XX века друштво и култура представљају попришта свеопштег преиспитивања концепата централног и периферног, нормалног и девијантног. Кроз кратко разматрање смисла и последица успостављања таквих дихотомија у доба колонијализма, а затим и темељније испитивање начина на које постколонијална књижевност на њих одговара, овај рад тежи да покаже како се идеје центра и маргине измештају, те да се позабави потенцијално контроверзном употребом западних средстава изражавања и евентуалног подржавања доминације колонизаторских култура. Премда дихотомија центар/маргина несумњиво и данас чини једну од окосница постколонијалне књижевности, савремена постколонијална проза неретко се отискује од те тематике да би се позабавила особеностима искуства у хетерогеним, пре свега урбаним, срединама глобализованог света. Стога освртом на динамику релације центра и маргине и њене појавне облике, овај рад настоји да укаже на кључне факторе променљивог односа снага који су довели до извесног одклона од проблематике центра и маргине, али и до могућег успостављања Америке као новог центра.

Кључне речи: Зејди Смит, Карил Филипс, маргина, постколонијална књижевност, Салман Ружди, Хари Кунзру, центар, Чинуа Ачебе, Џ. М. Куци

He considered the tube map. It did not express his reality. The centre was not 'Oxford Circus' but the bright lights of Kilburn High Road.

Zadie Smith, *NW*

Укратко о динамичности односа центра и маргине

Из перспективе првих деценија XXI века, историју човечанства обележиле су многе корените промене попут трансформације теоцентричног света у хомоцентрични, преласка с аграрних преткапиталистичких привреда на модерне индустријске, или масовне вишевековне колонизације, а потом болне и често насилне или непотпуне деколонизације. Како је од почетка XX века, а посебно у дигитално доба, свет подложен све бржим алтернацијама, из тог угла можемо рећи да историју једнако карактерише извесна тромост у преобликовању и искорењивању вековима усађиваних схватања која су неретко налазила потпору у псеудонауци. Та одлика огледа се у времену које

је било потребно да човек спорим ходом дрвећа, како је то Тони Морисон формулисала 1976, дође до спознаје да се патријархална, расистичка, колонијалистичка, хомоцентрична и сва остала моноцентрична уверења морају преиспитати. Иако бројни историјски примери индивидуалног и колективног ангажмана представника потлачених група попут жена, робова или колонизованих показују да се свест о неопходности промена родила давно пре XX века, тек тада је дошло до темељног разматрања и измештања концепата центра и маргине у сферама друштва, политике, књижевности и уметности. У контексту и под утицајем глобализације и изражене потребе за свеопштим подривањем уврежених веровања, традиција, канона, наратива и идеолошки грађених стереотипа, друга половина XX века настојала је да доведе у питање све велике наративе, а центар и маргину у свим сферама искуства разоткрије као „психолошке конструкте“ (Ashcroft, Griffiths et al. 2002: 103). Почетак XXI века у томе је наизглед далеко одмакао, како сведоче, рецимо, примери полемици изложене институционалне подршке трансродним ученицима у британским школама или трансродним спортистима на Новом Зеланду, као и недавне иницијативе да се коригују и уклоне сексистичке одреднице и примери из оксфордских речника. Но, неупитан опстанак расистичких, националистичких, сексистичких и других дискриминаторних ставова на личном и институционалном нивоу показује да ни изблиза нисмо искоренили проблеме маргинализације, те да можда и не можемо.

Клима промена које упркос тој чињеници можемо сматрати револуционарним (а довеле су до развоја академских области као што су родне, афроамеричке и постколонијалне студије) битно је утицала на књижевна струјања чије су се назнаке у књижевности на енглеском осетиле већ на прелазу у XX век. Тако је испрва суптилан, а потом све приметнији и наметљивији уплив других гласова у британску књижевност, од Џозефа Конрада и Кетрин Менсфилд до Зејди Смит и Акваеке Емези, трајно преиначио појмове центра и маргине у културно, родно, етнички, расно и сексуално хетерогене. Маргина никад није била хомогена баш као што ни центар, у инат свим настојањима да оправда митове о властитој чистоти и аутентичности, никад није био сасвим непропустан – историја афроамеричког писма забележила је име Саре Фаро која је стварала у XIX веку, а англосаксонску елегију „Женина тужбалица“ можда је испевала жена. Центар се несумњиво трудио да буде непробојан за утицаје маргине, како доказује судбина која је задесила песнички опус Сапфе. У роману *Art & Lies* Џанет Винтерсон проговара гласом историјске/фикционалне песникиње не би ли показала шта је историја забележила, а шта изоставила, исплевши легенду која Сапфиној уметности претпоставља често непроверене и контрадикторне гласине:

I am a sexualist. [...] Say my name and you say sex. [...] WHAT HAVE YOU DONE WITH MY POEMS? [...] It isn't surprising that so many of you have

chosen to read between the lines when the lines themselves have become more mutilated than a Saturday night whore. (Winterson 1995: 51)

И поред тежње да се ненормативни гласови потисну на маргине, центар и периферија нису изоловани системи имуни на спољне утицаје. Управо стога историја књижевности на енглеском јесте историја њиховог, испрва повремениог, а затим масовног, узајамног оплемењивања и хетерогенизације центра, норме, канона и главног тока. Велики допринос томе дала је постколонијална књижевност која се званично ствара од средине прошлог века иако трагове субверзивног размишљања карактеристичног за постколонијално стваралаштво налазимо и у колонијалном добу. У периоду деколонизације и настанка независних нација, постколонијална књижевност радила је на деколонизацији ума, да се послужимо чувеном фразом Нгугија ва Тионга, и свргавању устоличених колонијалистичких наратива. Прошавши кроз различите фазе, постколонијално писмо је деценијама потирало тобоже јасну границу између центра и периферије кроз имагинарни повратак претколонијалној прошлости, оповргавање колонијалних дихотомија и стереотипа о маргиналним културама, расама и етницитетима, истицање омаловажаваних или негираних књижевних традиција и језика и њихову фузију с традицијама и језицима некадашњих центара, разматрање миграције и културне хибридизације, а онда и извесно удаљавање од идеје да постколонијална књижевност и дискурс по дефиницији морају да представљају одговор на колонијалне.

Постколонијална парадигма упућује на непостојаност као суштинску одлику односа центра и периферије, у коме се и један и други смештају и измештају, изграђују и разграђују, разграничавају и мешају, прекрајајући сопствене границе. Таква динамика односа последица је, између осталог, човекове неутољиве потребе да измишља „демонске непријатеље“ (Јанг 2013: 73) из политичких, економских и психолошких разлога сведених на тежњу да за себе обезбеди централност и привилегије које она подразумева. Истина је да нису све групације људи кроз историју оствариле ту тежњу, али у есеју „On Seeing England for the First Time“ Џамејка Кинкејд поставља овде најважније питање: да је којим случајем судбина њој доделила моћ због које би помислила да је божја миљеница, да ли би се одупрла жељи да покорава кад никада нико у томе није успео (Kincaid 1991: 38)? Тој жељи нису ни покушале да се одупру колонијалне силе које су учиниле да западна култура постане „нулта тачка за оријентацију свих других људскости“ (Мбембе 2019: 106). Освртом на конструисање демонских непријатеља колонијалне историје, те на разноврсна средства којима се периферија служила у деконструисању таквих слика, поглавље које следи настојаће да одреди нијансе значења центра и маргине у колонијалном и постколонијалном дискурсу и прати ритам њиховог променљивог односа.

Центар и маргина у постколонијалној књижевности: „империја узвраћа писањем“

Читаве студије и многобројни чланци посвећени су питањима како је и зашто колонијално доба успоставило дихотомију јаство-центар/*грујо*-маргина као одраз и потпору ставовима о супериорности једних и инфериорности других култура и традиција, митовима о чистоти и аутентичности европских култура и пропратном страху од мешања с *грујим* и последичног прљања. Такви текстови, попут *Оријентализма* Едварда Саида или *Colonialism/Postcolonialism* Анје Лумбе, детаљно наводе у чему се све неславна дихотомија огледала и бележе начине на које је центар пажљиво конструисао слике о себи и маргини, средства којима се у томе служио и карактеристике центра и периферије које је у оквиру тог пројекта осмислио. Под изговором описивања, центар је створио слику о *грујом* као властитој негацији – *грујо* је неизоставно *невропско, небело, неинтелигентно, неморално, нецивилизовано* и слично – а на тој слици се потом инсистирало да би се униженом расном, културном, етничком, верском и сваком другом разликом лакше управљало. Иако се однос колонијалних сила према периферији несумњиво разликовао од простора до простора, хомогенизовање колонизованих периферних култура, заједница и појединаца под пејоративном одредницом *грујо* олакшавало је центру контролу. У сваком контексту инстанца која је себе прогласила за центар сматрала је својим правом да „дише уместо мене, мисли уместо мене, говори уместо мене, надзире ме, делује уместо мене“ (Мбембе 2019: 121). Управо стога Елеке Бумер напомиње да је из угла моћи која је располагала доминантним значењима једна група колонизованих била једнака као и друга (Voehmer 2005: 50); једнако инфериорна и тобоже немоћна да влада собом и представама о себи. Бинарне опозиције својствене дихотомији центар/маргина, наравно, нису ни изум ни искључиво власништво колонијалног дискурса, будући да су проистекле из најранијих хришћанских представа о црном и паганском као демонском и варварском, или, рецимо, о жени као оличењу искушења, и јављају се у свим доминантним дискурсима. Но, колонијализам је њихову злоупотребу довео до савршенства кад им је, зарад одржавања политичког, економског и културног монопола, обезбедио квазинаучну потпору.¹

Иако су многи, а међу првима Хоми Баба, указали на неизмерно велики простор између центра и маргине где обитавају посредници, мигранти, имитатори и остали отпадници од установљених категорија, последице инсистирања на колонијалним дихотомијама и бинарним опозицијама *грујо* и данас трпи. Наиме, колонизација је „поставила нечасне једначине: *хришћанство* = *цивилизација* и *иајанство*

¹ Више о свему томе види у Саид, Едвард. *Оријентализам*. Превела Дринка Гојковић. Београд: Библиотека XX век, 2008. и Loomba, Ania. *Colonialism/Postcolonialism*. London and New York: Routledge, 2005, 91–106.

= *дивљашићво*“ (Сезер 2015: 34) из којих су проистекли сви облици систематичног уништавања маргинализованих паганских култура, а наслеђе таквих једначина налазимо у политикама хришћанских земаља склоним демонизовању нехришћанских култура. Цветан Тодоров у *Страху од варвара* и Ашил Мбембе у *Полицима нејријателска* напомињу да изобличавање које парадира као описивање истрајава у исламофобичној политици савременог рата против тероризма, а исту злоупотребу моћи представљања критикују и многа књижевна дела, као што су *Сайански стихови* Салмана Руждија. Вековима усађивано дискриминаторно уверење које и данас храни патерналистички став западних земаља према остатку света јесте „да је Запад открио науку; да само Запад зна да мисли; да на границама западног света почиње сумрачно краљевство примитивног мишљења које, пошто њим влада појам партиципације, пошто је неспособно за логику, оваплоћује погрешно мишљење“ (Сезер 2015: 62). Током читаве историје колонијализма Запад је на сваком кораку демантовао то уверење кроз свирепост која је колонизатору укинула људскост, непобитно доказавши његово варварство, те кроз непоштовање култура и народа које је разоткрило лицемерност западног хуманизма. Крајња окрутност није ни данас страна цивилизованом Западу, али се варварски чиновни, као што су мучење или фотографисање с измрцвареним људима и мртвим телима, дешавају изван граница западних земаља, на територији *грујоі*.²

Управо је због тога значајан постколонијални подухват који разноврсним инструментима открива и критикује гласачке механизме што, по Тодоровљевим речима, свођењем другог на стање (потпуне) немоћи гласачу обезбеђују осећај (врхунске) моћи (Тодоров 2010: 184). Поред тортуре, гласачење се овде може схватити као сваки вид угњетавања и маргинализовања заједница који је у колонизованим културама подстакао потребу да се на њега одговори. Најистакнутије манифестације те потребе у колонизованим просторима били су покрети за независност надахнути антиколонијалном мишљу и постколонијална књижевност чија је првобитна намера била да узврати колонијалним лажима и стереотипима, подари глас и моћ самопредстављања наводно безгласном другом неспособном за интроспекцију, и тако учествује у интелектуалној и културној деколонизацији. С обода империје, „други“ гласови из окриља „поражених култура“ (Малуф 2003: 57) упливали су у светску књижевност, а затим њен канон и мејнстрим, трајно изменивши поимање данас несумњиво културно, етнички и расно хетерогеног центра. Писци генерације Чинуе Ачебеа и Џорџа Ламинга на светску књижевну сцену ступили су попут јунакиња Руждијеве *Срамоше* које су „умарширале са маргина приче да би захтевале укључивање сопствених трагедија, историја и комедија“ (Ружди 2002: 222). Тако су први постколонијални аутори

2 Види Тодоров, Цветан. *Страх од варвара*. Превела Јелена Стакић. Лозница: Карпос, 2010, 169–186.

самим својим присуством у књижевности и домишљатим приповедним стратегијама изместили колонијалне концепте центра и маргине и ревидирали колонијалне наративе укључивањем занемарених, незваничних приповести из запостављених перспектива. Постколонијална књижевност од самог почетка је настојала да одговори на колонијализам који је човечанство свео на монолог (Сезер 2015: 67) успостављањем дијалога на темељу става: „Не желим да ме толеришу, захтевам да ме сматрају за пуноправног грађанина“ (Малуф 2003: 46). Но, да би се дијалог могао успоставити, прво се морало реаговати на ниподаштавајуће колонијалне представе о колонизованом свету. Стога, примера ради, у намери да се супротстави приказивању Африке као мрачног континента лишеног историје, културе, способности самоуправљања, па и саме људскости, Ачебе у епохалном делу *Свети који несћаје* претколонијалну Африку на рубу нестанка представља као свет богат историјом, традицијом и вредностима ратничке културе, са свим његовим врлинама и манама часног, али крутог патријархалног поретка. Насупрот анонимној маси бића недостојних имена човек, у Ачебеовом роману Африканци су мисаони појединци у различитом степену прилагођени променама проузрокованим доласком колонизатора који прети да преусмери дотадашње историјске и културне токове. На заблуду колонизатора о властитој централности Ачебе одговара протеривањем Европљанина на маргине приче, где вреба попут духа с којим се због беле пути у роману пореди, док замисао о супериорности енглеског језика и дуге европске традиције писане речи у поређењу с превасходно усменим афричким стваралаштвом подрива хибридикацијом језика и романсијерске традиције. Присвојивши европску књижевну врсту романа, Ачебе га приморава да прати ритмове и структуру усменог приповедања, а стандардни енглески води синтаксом језика игбо, чијим га бројним речима, изразима и изрекама зачињава.

Кад се постколонијални дискурс сведе на контрадискурс, кад је *пост*колонијално искључиво или превасходно *анти*колонијално, као што је случај с Ачебеовим прекретничким романом, долази се у опасност од пуког извртања категорија и затварања у оно што Малуф, Ружди и Филипс зову менталитетом нападнутог, гета или роба (Малуф 2003: 96; Ружди 2007: 33; Phillips 1999: 64). Рана постколонијална књижевност повремено упада у ту замку у намери да васкрсне и романтизује изгубљене претколонијалне историје и културе. То, међутим, не значи да она прича оно што Чимаманда Нгози Адичи назива једном причом.³ Она се, штавише, бори против представе о обезвређеним народима, земљама и културама разноврсношћу прича из антиколонијалног угла. Такође, будући да је постколонијални дискурс настао као последица колонијалног и реакција на њега, у

3 Видети “The danger of a single story” на <https://www.ted.com/talks/chimamanda_adichie_the_danger_of_a_single_story>.

великој мери одређује га управо супротстављање доминантном дискурсу, али касније генерације писаца као што су Ханиф Курејши или Арундати Рој показале су да он не мора да се сведе на контрирање. Постколонијална књижевност не нуди само *сујројну* слику света. Она нуди мноштво *друјачијих* слика и с временом одмиче све даље од чисте опозиционалности. Код писаца каснијих генерација, који су се унеколико отиснули од милитантно контрашког става и заузели далеко амбивалентнију позицију, *иоси* у постколонијалном попримило је значење *изван* или *даље од*. Дела зрелије постколонијалне књижевности позабавила су се како претколонијалном и колонијалном прошлошћу, тако и периодом деколонизације и транзиције, и наслеђем колонијализма у независним државама, показавши да је постколонијалном стварношћу уистину завладала анархија коју предвиђају стихови „Другог доласка“ Вилијама Батлера Јетса, подтекста Ачебеовог *Светла који нестијаје*. Амбивалентност која провејава њиховим делима одраз је стања постколонијалног појединца и заједнице, али и последица свесног укидања центра стратегијама попут апропријације и аброгације. Свргавају се центар, норма и стандард, па тако дела карипских, афричких и азијских књижевника и њихових пандана у дијаспори оспоравају централну позицију стандардног говора у књижевности и све говоре, дијалекте, жаргоне и остале варијетете држе за једнако вредне. Опозивају се и централност и ауторитет приповедних лица кроз саморефлективне полифоничне приповести које предност дају вишеструкој перспективи или нараторе који нису у позицији да владају причом и оне који више или мање вешто претумбавају, прикривају и лажирају чињенице. Самим тим, преиспитују се поузданост истине и веродостојност чињенице, чему доприноси и јукстапозиција незваничних и званичних (при)повести. Поред центра, урушава се и устаљена представа о хомогеној, подређеној маргини тематисањем свега онога што хетерогена маргина у постколонијалним контекстима подразумева. Често је реч о пресеку културно специфичних и међусобно веома различитих видова маргиналности који укључују расу, род, класу, етницитет, вероисповест и остала идентитетска обележја.

На тако нестабилним темељима, дакако реалистичнијим од темеља једне приче коју је колонијализам причао, настаје књижевност која преиспитује све строго омеђене категорије, поделе и јасне границе. У њој постоје центар и маргина у мноштву појавних облика – Запад/Исток, метропола/колонија, град/село, Европа/Африка, стандардни говор/„искварен“ говор, бело/небело и слично – али се граница између њих потиरे преиспитивањем њихових подразумеваних карактеристика. Куџијев роман *Ишчекујући варваре* устоличену дихотомију центар-цивилизација/маргина-варварство разграђује темељним испитивањем слике о Царевини и престоници као срцу цивилизације насупрот руралним крајевима и колонијалној постаји као леглу варварства. Роман се поиграва привидом и стварношћу

да би указао на варљиву постојаност границе између цивилизације и варварства. Такозвани варвари у роману, који наводно планирају побуну против Царевине, обезбедивши тиме Царевини оправдање за прогон и неописива нечовештва, заправо су мирољубиви и плашљиви номади, рибари и ловци, а ухваћени завереници махом жене, деца и старци. Ова маса неименованих људи које Царевина демонизује као лење, неинтелигентне и просте лажљивце налик животињама и бауцима из прича оваплоћују анонимне масе прогоњених људи у различитим историјским контекстима будући да роман остаје недоречен у погледу конкретног окружења и историјског тренутка у којима се радња дешава. Стравична тортура недужних разоткрива варварско лице саме Царевине што „убија људе док су на коленима“ (Куци 2004: 117). За разлику од тобожњих варвара, чије се варварство осуђује али не потврђује, истински варвари познају се по злоделима што доказују да представници Царевине „поричу пуну људскост других“ (Тодоров 2010: 33). Насиље и траума остају неизречени јер варвари у роману не проговарају, чиме дело истиче да се траума никада до краја не може дочарати речима, нити се икад туђи бол може адекватно разумети и описати. Неизрецивост насиља и трауме потенцира се и у роману *Фо* чији је јунак Петко немо сведочанство варварства које га је дословно лишило способности да исприча своју причу. Читалац нема увид у сакаћење Петка, као ни неименоване варварке у делу *Ишчекујући варваре*, али нема сумње да су њу злостављали представници исте цивилизације која се бори за ауторство над Петковом причом не би ли над овим представником ућутканих маса извршила насиље представљања. Док у овим и другим својим делима истражује тлачитељску психу, насиље, трауму и неизрецивост туђег бола, Куци показује да „историјска трагедија Африке није последица чињенице да је тај континент касно ступио у додир с осталим светом већ начина на који је тај додир остварен“ (Сезер 2015: 42), а управо је начин на који је тај додир остварен одредио динамику односа центра и маргине у Куцијевим прозама. Како неке од њих нуде могућност алегоријског тумачења, историјска трагедија може се схватити и шире, као трагедија људске историје изазвана човековом неспособношћу да учи на грешкама из прошлости. Тодоровљева тврдња да нас страх од варвара може учинити варварима једнако би се могла односити на све историјске контексте у којима центар варварством обележава оно што је другачије од норме, а у намери да га искорени и сам прибегава варварским чиниоцима. На то указује једна од бројних празнина у Куцијевом опусу кад једним замахом открива непостојаност поделе на цивилизовани центар и варварску маргину и алудира на тешко прихватљиву истину да „ниједан народ ни појединац није имунизован против могућности да почини варварска дела“ (Тодоров 2010: 39).⁴

4 За детаљнију анализу Куцијевих романа и дела Карила Филиписа и Салмана Руждија која се спомињу даље у тексту, видети Лубурић-Цвијановић, Аријана. *Инсајдер/аути-сајдер: Идентитет у савременом психолошком роману*. Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду, 2018.

Истим проблемом баве се и дела британског књижевника карипског порекла Карила Филипса. У његовим романима и драмама о цивилизацији и варварству говоре маргинализовани гласови људи чије су животне приче биле невидљиве фусноте „значајнијих“ историја, „узгредни додатак неке друге историје; цитат у дну странице посвећене неком другом“ (Мбембе 2019: 165). Филипсове полифоничне приповести предност неизоставно дају перспективама изостављеним у званичним наративима које нуде увид у упамћене историје и психолошке и емотивне стране прогона и миграције занемарене у демографским, статистичким, новинским и осталим чињеничним анализама. Филипсов калеидоскоп мучних повести о цивилизованости „варвара“ и варварству „цивилизованих“, чији су јунаци понекад вишеструко маргинализовани робови, Јевреји, избеглице и жене у патријархалним срединама, пред читаоца износе непријатне истине које свакодневно настоје да потисну. Депримирајуће појединости из живота с обода званичних наратива сведоче о дискриминацији и психолошком и физичком злостављању у удаљеним колонизованим територијама и историјским тренуцима, али и у срцу некадашњих империја и савремене Британије. Тематски су повезани хронолошки и географски удаљени животи анонимних појединаца у међупростору центра и маргине, којима Филипсова проза обезбеђује наративни дом. Нашавши се у непатворено суровом робовласничком систему минулих векова, наизглед толерантној Млетачкој републици, корумпираним режимима независних држава некад колонизованог света, осујећеном британском друштву у Другом светском рату које је на заласку империје пригрлило статус жртве, дискриминаторном затворском систему у Америци шездесетих година прошлог века, или савременој Британији чија су космополитска стремљења у сукобу с преосталим и новонасталим расизмом и национализмом, историјски отпадници и усамљеници неретко траже заштиту у центру или на различите начине теже да се приближе његовим идеалима. Како то поетично формулише Филипсов пандан Шекспировом Отелу у роману *The Nature of Blood*; “I had moved from the edge of the world to the centre. From the dark margins to a place where even the weakest rays of the evening sun were caught and thrown back in a blaze of glory” (Phillips 1998: 107). Слично чине јеврејске избеглице Ева Стерн и Ирина, у делима *The Nature of Blood* и *Higher Ground*, али као што Отело, упркос племенитом статусу и лепим манирима, у Млетачкој републици остаје егзотизовано и сексуализовано тамнопуто *gryūo*, тако и оне у Енглеској остају културно неприлагођене и ментално оболеле жене као *gryūo*. Центру се неуспешно приближавају и Неш, ослобођен и репатриран роб из Филипсовог најцењенијег романа *Crossing the River*, који не припада ни Америци ни Либерiji, и насловни јунак романа *Cambridge*, карипски роб чија судбина, условљена образовањем, уљудношћу и тежњом да га препознају и поштују као индивидуу, указује на непожељност слободног ума код потчињених у колонијал-

ном, и сваком другом репресивном режиму јер: „Употреба ума је еквивалентна испољавању слободе, кључном елементу индивидуалне аутономије“ (Мбембе 2019: 195). Стога су се потчињенима порицале и гушиле интелектуалне способности, нарочито опасне кад подстакну колективну жељу за аутономијом. Неш и Кембриџ, као и многи други Филипсови јунаци, јесу оно што Баба назива одобреном верзијом другости која никад неће сасвим достићи статус јаства. Но, већ и својим присуством они приморавају центар да преиспита слике о себи и периферији и прихвати властиту хетерогеност. На ту нужност најупечатљивије упућује роман *Далека обала*, где непријатно и понекад неприметно/непримећено присуство афричког избеглице Габријела/Соломона у Енглеској представља изазов центру и његовом миту о хомогеном националном идентитету, разоткривајући пукотине у сржи нације и неслућене слојеве националног наратива.⁵

Попут Куцијевих ванвременских алегоријских и реалистичних проза које у исти мах тематизују насилну (пост)колонијалну историју Африке и надилазе њен историјски контекст, Филипсови транснационални и трансвременски романи разграђују границу између центра и периферије и својим безмало панисторијским опсегом. Премда једнако ванвременска проза Салмана Руждија није ни примарно алегоријска ни панисторијска, она се такође служи разноврсним средствима у борби против доминације центра и његових идеала чистоте и хомогености. Стога што мит цивилизованог центра о чистим, хомогеним културама по Руждију наводи на варварство етничког чишћења, гасне коморе и апартхејда (Rushdie 2003: 268), његово дело у свим својим аспектима заговара мешанство. Оно је живи пример периферије која по његовим чувеним речима узвраћа писањем, користећи културно и књижевно наслеђе, наративна средства и језик центра не би ли га кроз хибридизацију култура, књижевних традиција и приповедних техника и непрестано поигравање с енглеским језиком деконструисала. Док исписује своје верзије претколонијалне, колонијалне и постколонијалне историје света, у виду наратива о нацији и транснационалних космополитских проза, Ружди укида границу између центра и маргине и истиче вредност нечистог. Сва Руждијева прозна остварења балансирају на оси Исток/Запад, откривајући дугу историју њихове међусобне испреплетености на примеру трговинских, политичких, културних и, дакако, љубавних веза. Историјске везе које су, како откривају *Мавров њоследњи уздах* и *Чаробница из Фиренце*, постојале и пре колонијализма, дефинишу центар и периферију и њихов међусобни однос. Оне су биле посебно значајне у преломним периодима колонизације и деколонизације, кад је наметање тобоже супериорне британске културе за последицу имало додатно усложњавање ионако богате и разнолике индијске културе

5 Више о томе видети у Luburić-Cvijanović, Arijana. “As classless as the common cold”: Migration and Humanitarian Failure in Caryl Phillips’s *A Distant Shore*.” *LIT: Literature Interpretation Theory* 29.2 (2018): 114–128.

и изванатан отклон према Западу и свему што од њега долази, а онда и такозвану обрнуту колонизацију, миграције из периферије у центар из политичких, економских и културних разлога. У културно слојевитом наративном простору који потире границе и сучељавањем или преплитањем историје и фикције, те реализма и магијског реализма, Ружди ставља нагласак на екс-центрично. Стилски и језички екс-центричне Руждијеве приповести бележе екс-центричне историје исто тако екс-центричних заједница и појединаца. Богатим стилем који одражава многоструку културу и идентитета, те језиком доведеним до границе пуцања у неумитној игри и експерименту, Ружди присваја и трансформише језик колонизатора и одговара на његову злогласну моћ описивања. Њиме из угла, истина привилегованог, појединца с периферије разматра, посебно новије, историје Индије и Пакистана, Енглеске и Америке. Од наратива о нацији, попут шаролике и изобилне прозе *Деце њоноћи* која одржава тесну везу између приповедача/главног јунака, нације и текста, или клаустрофобичне *Срамоше* о репресивном пекавистанском режиму, преко све мање постколонијалних а више космополитских романа као што су *Сајтански сјихови*, *Глу њод њеним нојама* или *Бес*, до разуђенијих најновијих приповести о глобализованом савременом свету, Ружди све подробније испитује утемељеност поделе на центар и маргину. Ако Руждијев опус и представља Запад, Енглеску и Америку, као историјски центар гравитације, а Исток, Индију и Пакистан, као његову периферију, реч је о међусобно оплемењеним и хетерогеним концептима. Како је британска култура извршила пресудан утицај на културе Индије и Пакистана, тако су и културе Истока због потоњих миграција на Запад „егзотизовале“ британску културу онако како Џибрил Фарихта симболично тропикализује Лондон у *Сајтанским сјиховима*. Ипак, упркос величању хетерогености култура центара и периферија, или свепрожимајућој потреб и у првих неколико романа да се постколонијална нација и идентитет наративизују као одговор на заблуде колонијалног доба, тенденција ка дисперзивним космополитским наративима одвела је Руждијеву књижевност у правцу потенцијалног успостављања Америке као хетерогеног новог центра. На трагу *Пророчких књија* Вилијама Блејка, Ружди истиче моћ Америке као силу привлачења којој се не може одолети. Зато његови јунаци за своје одредиште све чешће бирају Америку уместо Енглеске, те она постаје доминантно окружење у коме се одвија радња његових романа.

Исту тенденцију налазимо и у космополитским делима млађих генерација писаца као што су *О лејоџи* Зејди Смит или *Трансмисија* Харија Кунзруа, где старе постколонијалне поларитете замењује интересовање за особености искуства и идентитета у глобализованим урбаним срединама Запада/Америке као стециштима размене људи и капитала. Налик Руждијевом *Глу њод њеним нојама*, ови романи сугеришу да Америка великим делом преузима некадашњу улогу Енглеске као политичког, економског и културног центра. Премда

привлачност Енглеске не јењава сасвим, урбана Америка доминира у глобалним токовима људи и капитала, због чега се мондијализација данас често доживљава као синоним за американизацију, а то је тек један од узрока подозрења које у великој мери карактерише став према њој (Малуф 2003: 58, 76). Упркос подозрењу, јунаци горепоменутих романа сливају се у Америку где, као и у Енглеској, и поред велике културне, етничке, расне, верске и сваке друге разноврсности, опстају национализам и расизам као противтежа ономе што Пол Гилрој назива радикалном отвореношћу. Она је последица кохабитације и интеракције које мултикултуралност чине типичном одликом урбаних средина, али не потврђује одсуство расизма или тријумф толеранције (Guilroy 2005: xi). Зато Кики, једна од јунакиња романа *О лејоџи*, није поштеђена стереотипа о егзотичном другом у свету који и даље нијансира црну пут, те неодредив израз њеног црног лица нагони Американце на помисао да је пореклом из неке егзотичне земље, а не из Флориде, док Кунзруовог Арџуна Мехту, једног од све расположивијих програмера из Трећег света, у тежњи за остварењем америчког сна омета чињеница да је „Амрика“, како је у роману називају, далеко мање гостопримљива и толерантна него што се представља.

Поставља се питање зашто постколонијална књижевност преумерава пажњу с Европе на Америку. По Мбембеовој тврдњи, Европа више неће бити јединствени центар, тежиште или апотека света, ако су они икад и постојали (Мбембе 2019: 96, 189). Истина је да она и даље привлачи велики број привилегованих и непривилегованих емиграната, али то не чини више него Америка. У светском имагинаријуму, Америка, међутим, још не може да заузме позицију тежишта света какву је Европа вековима градила кроз конструктивне и деструктивне везе с остатком света. За сада можемо да полемишемо о Западу као тежишту света јер, поред миграција, обиље других важних економских, политичких и културних фактора Запад непрестано изнова конституишу као центар света,⁶ а рат против тероризма по Мбембеу оснажио је идеју да је „Запад једина област на свету која може да појми и установи универзално“ (Мбембе 2019: 98). Ту идеју понављају и дискурс људских права и активности хуманитарних организација док спроводе стару патерналистичку замисао колонијалног света да Запад мора да помогне онима који нису у стању да се старају о себи, а рат против тероризма прогања стварне и производи имагинарне непријатеље не би ли за себе обезбедио или потврдио положај моћи и изузетности (Мбембе 2019: 199–200). Све то наводи на помисао да однос центра и периферије карактеришу каледоскопске измене којима се центри и маргине успостављају и распршују, а томе у прилог говоре и рецепција постколонијалних књижевника на Западу и полемике постколонијалних теоретичара изазване провокативном употребом западних књижевних традиција.

⁶ Наизглед стабилну позицију Запада као економског и културног центра света можда ће довести у питање економски процват и културни пробој источних земаља.

Док се почетком XX века, а нарочито пре њега, центар чинио готово непробојним за утицаје с маргине, неизбежан уплив гласова из других култура покренуо је процес хетерогенизације националних књижевности империјалних центара, као противтежу утицају који су центри извршили на периферне културе. Гласови попут Кетрин Менсфилд испочетка су представљали појединачне случајеве, да би у време деколонизације појам енглеске и британске књижевности подлегао коренитим променама које су осамдесетих година XX века и озваничене кад је Букерова награда додељена Руждијевом роману *Деца њоноћи*. Тај тренутак обелоданио је непорециву хетерогеност културе центра, која се сад поносила присвајањем гласова с периферије, и проширио интересовања читалачке публике и издавача.⁷ Велика културна, етничка и расна хетерогеност западних књижевности потврђује чињеницу да је центар прихватио писце пореклом из некад маргинализованих култура. Они су деценијама део књижевности главног тока, те мејнстрим у британској књижевности одавно не творе само мушки ствараоци англо-саксонског порекла. Но, упркос очитој вишедеценијској интернационализацији енглеске књижевности којој је Брус Кинг посветио књигу *The Internationalisation of English Literature*, у британским медијима се у последње време инсистира на недовољној заступљености такозваних ВАМЕ⁸ аутора на књижевној сцени и ВАМЕ јунака у децјој књижевности, што истовремено сведочи о реалној дискриминацији и политизацији књижевности.

С питањем политизације суочавају се и постколонијалне студије и теорија, које од почетка трпе критику због присвајања концепата западне теоријске мисли и доприноса ономе што се тумачи као западна теорија. Истина је да се углавном развијају на Западу на темељима западне мисли, а њихово искључиво интересовање за „периферно“, ‘маргинално’, ‘неканонизовано’“ (Ashcroft, Griffiths et al. 2002: 3) пратило је промене у тим концептима, па се критички и теоријски рад заснован на тумачењу дела Салмана Руждија, Ханифа Курејшија или Монике Али можда бави тим првобитним постколонијалним питањима, али на примеру дела писаца који нису ни периферни, ни маргинални, ни неканонизовани. Постколонијалне студије и теорија и саме покрећу полемике на бројне проблематичне теме у оквиру постколонијалне књижевности, те постколонијалну књижевност повремено оптужују да изврше категорије и подржава угњетавање које наводно критикује, а већ се и само учешће постколонијалних писаца у књижевности центра понекад тумачи као апропријација књижевника пореклом из других култура или пак додворавање култури центра. Ни сами књижевници, а онда ни

7 Више о томе видети у Лубурић-Цвијановић, Аријана. „Ружди и преокрет у британском роману.“ *Лейтмотив Мајице српске* 494.6 (2014): 798–806.

8 Black, Asian and minority ethnic.

теоретичари, не могу да се сложе да ли се разноврсном употребом западних средстава изражавања поново успоставља и подржава доминација Запада. Тако Нгуги ва Тионго употребу енглеског језика доживљава као учествовање у даљој колонизацији ума док Чинуа Ачебе енглески језик сматра језиком уједињења и инструментом којим допире до публике изван свог етничког контекста. Да ли, колико и из којих разлога постколонијални писци подилазе укусима западне публике и захтевима издавача није могуће прецизно утврдити нити би се тиме дошло до конструктивног решења онога што се, у крајњем случају, не доживљава неизоставно као проблем. Све бројније присуство писаца које можемо да читамо у постколонијалном кључу, подилазили они Западу или не, један је од показатеља растуће потребе да се изрази искуство културне измештености и хибридизације, као и жеље да се дође до шире публике, а све већи број њима уручених књижевних признања показује да се препознају њихов значај и узајамна корист од мешања култура. Јасно је зашто се употреба средстава културе која се некад силом наметала сматра дискутабилном и, премда је довођење различитих цивилизација у додир у сржи добро јер доводи до размене и оплемењивања култура, Сезер дотиче суштину проблема кад пита: „Да ли је колонизација заиста *довођење у додир*?“ (Сезер 2015: 35). Позивајући нас да не треба сметнути с ума елемент принуде, Сезерово мишљење није у сукобу са ставом писаца попут Руждија, који у међусобном осемењивању култура виде редак допринос колонизације што је створио нераскидиву спону између култура центара и маргина и хибридизовао их.

Савремена постколонијална књижевност: укидање центра/маргине или успостављање новог центра?

Динамика односа између центра и маргине суштински је одредила постколонијално стваралаштво које је плод присвајања маргиналности као извора креативности. Како се наводи у студији *The Empire Writes Back*, једном од кључних текстова постколонијалне теорије, то је нуспојава процеса отуђивања којим је колонијални центар колонизовани свет потискивао на маргину. Тај процес послужио је одбацивању безрезервног прихватања моноцентризма у свим сферама мишљења и колонизовани свет довео до позиције из које може да посматра све искуство као децентрализовано, плуралистичко и разнолико (Ashcroft, Griffiths et al. 2002: 12). Одмицање од проблема центар/маргина у савременој постколонијалној књижевности, посебно у оним делима која бисмо можда пре могли назвати космополитским него чисто постколонијалним, враћа нас на идеју Елеке Бумер, по којој су привилеговани писци дијаспоре различитих генерација постколонијално одредили као готово неизоставно космополитско (Voehmer 2005: 230). Шта је, међутим, с мање

привилегованим емигрантима, многобројним појединцима који нису емигрирали из бивших колонија, или с милионима људи чија је егзистенција обележена везаношћу за земљу те је за њих мобилност недостижна? Шта је, такође, с књижевницима који, тамо где могућност избора постоји, пишу на матерњем језику и често нису доступни у преводу на светске језике? Таква питања леже у сржи Јанговог коментара на доживљај миграције као примера најпродуктивнијег облика културног идентитета и креативне перформативности идентитета: „Ово би могло да се примени на космополитске интелектуалце“ (Јанг 2013: 65). Због свих појединаца и заједница на које то не може да се примени, дихотомија центар/маргина остаје важна у постколонијалном стваралаштву, иако се многа дела, пре свега космополитске постколонијалне књижевности коју Елеке Бумер назива елитном и лоцираном на западу (Boehmer 2005: 233, 243), баве питањима попут специфичности постојања у расно, етнички и културно хетерогеним урбаним срединама. У њима идентитет више није питање балансирања између старог и новог, традиционалног и модерног, Истока и Запада, него успостављања осетљиве равнотеже између читавог низа фактора политички, економски и културно глобализованог живота у урбаним, али у руралним срединама савременог света. Напетост између центра и маргине донекле замењује тензија између „глобалног и локалног која данас управља глобалном репродукцијом“ (Ападурај 2011: 102), а усредсређеност на нацију замењују разматрања могућности транснационалног или постнационалног поретка у спречи с јачањем микронационализама. Разматрајући утицај глобализације на постколонијалну књижевност и студије, Елеке Бумер сугерише да би термин *постколонијално* можда требало заменити термином *транснационално* (Boehmer 2005: 248).

И поред очите тежње ка транснационалним темама, окружењима и идентитетима, треба размотрити питање да ли то што Америка учестало фигурира као одабрано окружење води успостављању новог центра. Руждијеви романи *Гло њод њеним нојама*, *Бес*, или *Кућа Голденових*, *Трансмисија* Харија Кунзруа и *О лејоџи* Зејди Смит као да потврђују Сезерову блејковску тврдњу да је америчка доминација „једина од које нико не може умаћи“ (Сезер 2015: 69). Ако Америка и јесте нови центар гравитације у новоколонијалној стварности и постколонијалној књижевности, по Арџуну Ападурају, кључно је истаћи да су Сједињене Државе ипак „само један чвор у сложеној транснационалној конструкцији имагинарних крајолика“ (Ападурај 2011: 52). Да ли је тајна њене привлачности у могућности нестајања у анонимности хетерогеног американства каквој тежи Руждијев Малик Соланка кад би да „буде упијен у непопустљиву удобност постајања Американцем“ (Јанг 2013: 73), или у политичкој, економској и културној моћи коју наслућују Руждијеви *Сайтански сџихови* док јој јунаци *Гла њод њеним нојама* не могу умаћи? Ако Америка

јесте нови центар у савременој постколонијалној прози, понавља се оријенталистичко конструисање маргине у процесу којим Америка свесно и систематски гради „демонске непријатеље [...] (редом: вештичарење, кинески имигранти, комунизам, Хиспанци који неће да говоре енглески, службени језик у држави, Афроамериканци који говоре ебоникс, афричке пчеле убице, ислам...)“ (Јанг 2013: 73).

Не значи ли то да ће концепти центра и маргине остати променљиви и порозни, посебно у доба кад више „није извесно да се људска особа много разликује од предмета, животиње или машине“ (Мбембе 2019: 174), те да ће равнотежа међу њима и даље бити осетљива јер нико нема искључиво право на централност? Поред битке против стварних непријатеља, рат против тероризма води борбу за доказивањем старе нечасне једначине хришћански Запад = цивилизација и нехришћански остатак света = дивљаштво кроз настојање да докаже да је „Запад, који има дугу традицију нетолеранције, који је увек имао муке да живи заједно са ‘Другим’, умео да изгради друштва која поштују слободу изражавања, док муслимански свет, који је дуго практиковао суживот, данас делује као тврђава фанатизма“ (Малуф 2003: 48). Но, постколонијално прозно стваралаштво успева да допре до корена таквог мишљења и покаже колико су несигурни темељи на којима оно почива. Како бисмо данас уопште дефинисали центар и маргину? Како је то формулисао Ашил Мбембе: „Шта значи ‘овде’ и ‘тамо’ у време преплитања светова и, истовремено, њихове поновне балканизације?“ (Мбембе 2019: 96) Ако је некад и било лакше одредити шта је центар, маргине су одувек биле изузетно хетерогене, а њихова једина заједничка одлика била је то што су негација европског колонијалног јаства јер маргина је неизоставно неевропска, небелачка и нехришћанска. На јасном разграничавању центра и маргине је готово бесмислено инсистирати у време кад глобални токови производе свепрожимајуће преплитање култура и најинтензивнију хетерогенизацију нација у историји човечанства. То у постколонијалним контекстима додатно усложњава ионако комплексни проблем припадности и значење припадности међупростору. На прагу треће деценије XXI века прерано је за доношење закључака о правцима у којима ће се постколонијална књижевност кретати јер се они тек назире и за сада је неизвесно да ли ће постколонијално стваралаштво бити верно некаквој манифестацији дихотомије центар/маргина и својој подршци маргини или дела која су напустила проблеме маргине указују на неопратно одмицање у правцу транснационалног.

ЛИТЕРАТУРА

- Ападурај, Арџун. *Култура и глобализација*. Превела Славица Милетић. Београд: Библиотека XX век, 2011.
- Јанг, Роберт Ц. С. *Постколонијализам, сасвим крајњак увод*. Превели Ивана Буљ и Игор Јавор. Београд: Службени гласник, 2013.

- Куци, Џ. М. *Ишчекујући варваре*. Превела Јелена Стакић. Београд: Паидеиа, 2004.
- Лубурић-Цвијановић, Аријана. „Ружди и преокрет у британском роману.“ *Летийис Мајице српске* 494.6 (2014): 798–806.
- Лубурић-Цвијановић, Аријана. *Инсајдер/ауџсајдер: Идентитет у савременом постколонијалном роману*. Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду, 2018.
- Малуф, Амин. *Убилачки идентитет*. Превела Весна Цакелић. Београд: Паидеиа, 2003.
- Мбембе, Ашил. *Полијике нејријателства*. Превела Славица Милетић. Београд: Факултет за медије и комуникације, 2019.
- Ружди, Салман. „Имагинарни завичаји.“ *Поља* 448 (2007): 27–34.
- Ружди, Салман. *Срамоја*. Превео Лазар Мацура. Београд: Народна књига, 2002.
- Саид, Едвард. *Оријентализам*. Превела Дринка Гојковић. Београд: Библиотека ХХ век, 2008.
- Сезер, Еме. *Расправа о колонијализму*. Превели Славица Милетић и Ђорђе Бајазетов. Београд: Факултет за медије и комуникације, 2015.
- Тодоров, Цветан. *Страх од варвара*. Превела Јелена Стакић. Лозница: Карпос, 2010.
- Ashcroft, Bill, Griffiths, Gareth and Helen Tiffin. *The Empire Writes Back*. London and New York: Routledge, 2002.
- Boehmer, Elleke. *Colonial and Postcolonial Literature*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Gilroy, Paul. *After Empire: Melancholia or convivial culture?* Abingdon: Routledge, 2005.
- Kincaid, Jamaica. “On Seeing England for the First Time.” *Transition* 51 (1991): 32–40.
- Loomba, Ania. *Colonialism/Postcolonialism*. London and New York: Routledge, 2005.
- Luburić-Cvijanović, Arijana. “As classless as the common cold? Migration and Humanitarian Failure in Caryl Phillips’s *A Distant Shore*.” *LIT: Literature Interpretation Theory* 29.2 (2018): 114–128.
- Ngozi Adichie, Chimamanda. “The danger of a single story.” <https://www.ted.com/talks/chimamanda_adichie_the_danger_of_a_single_story> 4. 10. 2019.
- Phillips, Caryl. *The Nature of Blood*. Toronto: Vintage Canada, 1998.
- Phillips, Caryl. *Higher Ground*. London: Faber and Faber, 1999.
- Rushdie, Salman. “Globalization.” *Step Across This Line*. New York: The Modern Library, 2003.
- Smith, Zadie. *NW*. London: Penguin Books, 2013.
- Winterson, Jeanette. *Art & Lies*. London: Vintage, 1995.

Summary

Through a brief overview of the construction of the centre/margin dichotomy in colonial discourses, and a more thorough analysis of postcolonial reactions to it, this paper examines the dynamic relationship between the centre and margin as a major determining factor in the development of postcolonial literature. The paper attempts to show how this crucial dichotomy is decentralized in literary works that embrace marginality as a source of creativity, as well as to explore the controversial use of western literary traditions and means of expression in the articulation of postcolonial realities and identities. Going through different phases, starting from strongly anticolonial sentiments in early postcolonial works, through efforts to narrate experiences of decolonization, nation-building and life in postcolonial nations, ending in more dispersed narratives focused on the specificities of transnational existence and identity in the thoroughly globalized contemporary world, postcolonial literature has managed to dismantle the idea of homogeneous, impermeable and fixed centres and margins. Although the centre/margin dichotomy still bears relevance to postcolonial literature, a number of contemporary postcolonial works redefine notions of centre and margin or shift their attention away from them to explore the peculiarities of experience in culturally, ethnically and racially heterogeneous, and primarily urban, spaces of the neocolonial world. Looking into the dynamics of the centre/margin relationship, dependent on the changing power relations in the spheres of politics, economy and culture, the paper highlights the dichotomy's key manifestations as illustrative of the ways in which postcolonial literature subverts the centrality of the West and the marginality of the rest. However, despite the now proverbial postcolonial desire to critique the constructed authority and superiority of the centre and to articulate the marginalized and the ex-centric, the more cosmopolitan niche in contemporary postcolonial writing potentially establishes America as the new centre of gravity. From the vantage point of privileged and underprivileged global migrations, such writing suggests that identity is less dependent on negotiating the old and new, the traditional and modern, or the East and West, than on a precarious balance of numerous political, economic and cultural factors in the increasingly transnational world. Whatever the secret of America's appeal, its establishment as the new centre repeats the old colonial strategy of creating demonic enemies to reinforce the idea that the Christian West represents civilization while the non-Christian world is synonymous with barbarism. Even though the mongrelized space of America truly exerts a force the protagonists of postcolonial literature can hardly escape, Arjun Appadurai reminds us that Amerika is but a knot in the transnational construction of imaginary landscapes. The tendency of such landscapes towards endless alterations indicates that no knot has the exclusive right to centrality, and by shifting its focus from one centre to another, contemporary postcolonial literature points to the pitfalls of all attempts at delineating centres and margins in kaleidoscopic contemporary realities.

Keywords: Caryl Phillips, centre, Chinua Achebe, Hari Kunzru, J. M. Coetzee, margin, postcolonial literature, Salman Rushdie, Zadie Smith

Примљен: 3. 11. 2019.

Прихваћен: 1. 9. 2020.